

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ ΣΛΑΒΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΧΩΡΟΣ ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ

17ος - 20ός αιώνας

Επιμέλεια
ΕΛΕΝΗ Γ. ΓΑΒΡΑ - ΚΛΕΟΝΙΚΗ Π. ΓΚΙΟΥΦΗ - ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΤΣΟΤΣΟΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ ΣΛΑΒΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

**ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΧΩΡΟΣ
ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ**
17ος - 20ός αιώνας

Διεθνές Συμπόσιο

Επιμέλεια
ΕΛΕΝΗ Γ. ΓΑΒΡΑ - ΚΛΕΟΝΙΚΗ Π. ΓΚΙΟΥΦΗ - ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΤΣΟΤΣΟΣ

Η επιβίωση των ιδεών του Βυζαντίου στην πνευματική ζωή του 18ου αιώνα

Βασίλης Κατσαρός

Καθηγητής Μεσαιωνικής Ελληνικής Φιλολογίας, Τμήμα Φιλολογίας Α.Π.Θ.

Vassilis Katsaros

The Subsistence of the Byzantine Ideas in the Intellectual Life of the 18th Century

In the spiritual environment that heralds the dawn of the Greek Enlightenment integrates the movement of scholars of this time struggling to show the interest in the cultural achievements of the Greeks in an attempt to awake the hypnotizing consciousness of their enslaved descendants. Next to "Archaeology" (i.e. the knowledge of the culture of the ancient Greeks and their mythology) the wider history is of particular importance and constitutes along with the Geography, Mathematics, Rhetoric and Philosophy in the main core of the educational system of the "circular education of Greek children".

Spiritual activity has widened the ideological conceptions in the approach of major historical works of the period, which had to be translated into New Greek in order to enrich their readers' world of knowledge. This "translation" stream is manifested early and presented in its prime just before the start of the spiritual phenomenon of the Enlightenment, which is extended, as it is known from the last quarter of the 18th century up until the Greek revolution.

The interest in the history of literature, science and culture generally lies in the ideological orientations of the creators of these movements, among which is included part of the movement towards the study of Byzantine history is, a culture that was so much meant to be slandered during the Enlightenment period.

In this paper an attempt to highlight the important role of this project for the promotion of the Byzantine period of the history and culture of Byzantium.

Ο 18ος αιώνας μπορεί να χαρακτηριστεί γενικά ως «δεύτερος Ουμανισμός» του τουρκοκρατούμενου Ελληνισμού (Γεδεών 1976: 1-113, Παϊζή - Αποστολοπούλου 2007) μετά την «πρώτη Αναγέννηση» των γραμμάτων (Πολίτης 1989: 49-60) και της θρησκευτικής τέχνης του 16ου αιώνα (Χατζηδάκης 1975α: 410-437, Garidis 1989, Πάλλας 2007: 264-283), μια εποχή που αναζήτησε τις ζωντανές παραδόσεις του Βυζαντίου στους παραπάνω τομείς και στην εκπαίδευση αλλά και στην κοινωνική συσπείρωση των Ορθοδόξων Ελλήνων και τα συλλογικά τους οράματα για το μέλλον του Ελληνισμού (Δημαράς 1947: 196-203, Mango 1960: 59-93, Καριώτογλου 1982, Κυριακού 1995: 171, Magdalino 2000: 23-31, Hatzopoulos 2005, Hatzopoulos 2011: 95-116).

Ο νέος ορίζοντας που ανοιγόταν προς τη Δύση μετά τη συνθήκη του Κάρλοβιτς (1699) για την Οθωμανική αυτοκρατορία και τους κατοίκους της ευνόησε τις μετακινήσεις των εμπορών προς την Κεντρική και Δυτική Ευρώπη και άνοιξε τους δρόμους του δυτικού εμπορίου προς την Κωνσταντινούπολη, δημιουργώντας πλούτο που διοχετευόταν σε χορηγίες έργων πολιτισμού, αφού η ειρήνη επικράτησε μετά και τις τελευταίες αντιστάσεις των Βενετών στη Δυτική Ελλάδα και την Πελοπόννησο στα τέλη του 17ου αιώνα (Χασιώτης 1975: 8-51). Η *raha ottomana* ήταν ένα γεγονός που ωφέλησε την υπόθεση της καλύτερης οργάνωσης της εκπαίδευσης (Χασιώτης 1975: 35-39, Ζιώγα 1982) στις ελληνικές κοινότητες του μικρασιατικού, του ελλαδικού και του ευρύτερου βαλκανικού και ευρωπαϊκού χώρου.

Η συστηματικότερη έρευνα του δεύτερου μισού του 20ού αιώνα, αλλά και των αρχών του αιώνα μας, ανέδειξε το μέγεθος των πνευματικών κινήσεων καθώς κι ένα πλήθος λογίων που δημιούργησαν τις συνθήκες για την ανάπτυξη που παρατηρείται κατά τον 18ο αιώνα στον τομέα της εκπαίδευσης (Γεδεών 1976: 1-47), τη φροντίδα για τα ελληνικά γράμματα και τη στροφή της θρησκευτικής τέχνης προς τα παλαιολόγια πρότυπα (Χατζηδάκης 1975β: 241-246, Χατζηδάκης 1982: 422), συνθήκες που εμφύσησαν μια νέα πνοή στη συνείδηση της αξίας της ελληνικής παιδείας σε όλη τη γεωγραφική διασπορά του Ελληνισμού από την Ανατολή ως τα Βαλκάνια και την Ευρώπη.

Η κινητικότητα των λογίων, κληρικών και λαϊκών, προς τις Σχολές της Δύσης και η ελεύθερη επιστροφή και διακίνησή τους μέσα στα όρια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ανέδειξαν ένα πλήθος μορφωμένων διδασκάλων (Γιαννακόπουλος 1965, Πλουμίδης 1970: 260, Στεργέλλης 1970, Τσιρπανλής 1980, Πλουμίδης 1983: 263-281), που απέκτησαν κύρος από τις σπουδές τους και προσέφεραν όχι μόνο υπηρεσίες κυρίως στα υπάρχοντα εκπαιδευτικά ιδρύματα των ελληνικών κοινοτήτων, αλλά και τον φωτισμό στον στενότερο ρόλο των μαθητών τους, με διάχυση στην εξύψωση του μορφωτικού

επιπέδου των κοινωνιών που τους στήριζαν.

Η Κωνσταντινούπολη φυσικά αντιπροσώπευε το μεγάλο κέντρο με την ανεξίτηλη παράδοση του Βυζαντίου, με κεντρομόλες δυνάμεις και κεντρόφυγη ιδεολογία, στήριγμα μιας κοινωνίας Ελλήνων με βυζαντινότητες αναμνήσεις (Σταματόπουλος 2009), αλλά και συμπεριφορές ρεαλισμού και νεωτερικότητας. Στην Κωνσταντινούπολη οι Φαναριώτες, που συγκρότησαν μια κοινωνία εύπορης τάξης, κατενόησαν την αξία της μόρφωσης και αναδείχθηκαν ηγετική τάξη, από την οποία ωφελήθηκε ασφαλώς και η διοίκηση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας (Ζακυθινός 1978β: 111-129, Zervos 1992: 307-325, Κιτρομηλίδης 1999: 558 σημ. 105, Αποστολόπουλος 2003, Podskalsky 2005: 123-166). Από αυτήν την τάξη προήλθαν οι προσωπικότητες που μεταλαμπάδευσαν την ιδεολογία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας στις Παραδουνάβιες ηγεμονίες, στις οποίες πραγματώνεται κυρίως η αναβίωση του Βυζαντίου στην πνευματική ζωή του 18ου αιώνα (Camariano - Cioran 1974: *passim*, Καραθανάσης 1982, Iorga 1985).

Η μόρφωση εξασφάλιζε μια ξεχωριστή καριέρα στους νέους, γι' αυτό και η επιθυμία για σπουδές των παιδιών των μεγάλων ιδίως οικογενειών ήταν σφοδρή. Οι ελληνόπαιδες, μετά την εγκύκλιο παιδεία τους, στρέφονταν για ανώτερες σπουδές στα πανεπιστήμια της Ευρώπης, κυρίως της Ιταλίας (Τιπάλδος 1929: 369-374, Tsourcas χ.χ.). Με την επιστροφή τους μετέφεραν, στα μεγαλύτερα ή μικρότερα κέντρα που καλούνταν να διδάξουν, το ευρωπαϊκό ρεύμα της πνευματικής ελευθερίας που επικρατούσε στα πανεπιστήμιά τους, εκεί που η ανανεωμένη διδασκαλία της λογικοκρατίας και του Αριστοτελισμού ήταν ο κανόνας των επιστημονικών αναζητήσεων, αναζητήσεων που δημιούργησαν το γενικότερο ρεύμα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού.

Ο τουρκοκρατούμενος Ελληνισμός, προσηλωμένος στο παραδοσιακό βυζαντινό κέντρο, όπου ο καθαρά βυζαντινός θεσμός του Πατριαρχείου συνέχιζε, έστω «εν αιχμαλωσία» (Runciman 1979), το πνεύμα του Βυζαντίου, ταλαντεύτηκε αρχικά στις πρώτες ριπές του δυτικότροπου αέρα των νέων ιδεών, που φαινόταν ότι αντιστρατεύονται τις ιερές παραδόσεις του Βυζαντίου. Η αντινομία ανέκυπτε από το γεγονός ότι οι φορείς των νέων ιδεών, που λειτούργησαν και ως πρόδρομοι του Διαφωτισμού, προέρχονταν από τα σπλάχνα της ίδιας της Εκκλησίας και, ακόμη πιο πέρα, ήταν ηγετικές μορφές της Εκκλησίας (Δημαράς 1975: 352 κ.ε., Δημαράς 1977: 93-119). Η ταλάντευση που διαπιστώνεται στα τρία τέταρτα περίπου του 18ου αιώνα ανάμεσα στις παραδοσιακές αξίες του Βυζαντίου και στις νέες προκλήσεις του δυτικού κόσμου μάς επιτρέπει σήμερα την αποστασιοποίηση από τις επικρατούσες απόψεις του πραγματικού φαινομένου της πνευματικής

ζωής, όπως το προσέλαβαν οι φωτισμένες μορφές του «πρώιμου Ελληνικού Διαφωτισμού», που ερχόταν σε αντίθεση με τις εξ υστέρου ερμηνείες και απόψεις για το Βυζάντιο, τις οποίες υπερασπίστηκαν σθεναρά οι εκπρόσωποι του «Ελληνικού Διαφωτισμού» στην εποχή της επικράτησής του, κατά το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα και το πρώτο τέταρτο του 19ου αιώνα περίπου.

Ασφαλώς, το πιο χαρακτηριστικό φαινόμενο στη σφαίρα του πνευματικού βίου του 18ου αιώνα είναι το φαινόμενο του Διαφωτισμού. Ο Διαφωτισμός εξέθρεψε συνειδήσεις νέων ανθρώπων που διψούσαν για γνώση, ξεπερνώντας τους φραγμούς που επέβαλε η εμμονή στη συντηρητική γραμμή του θρησκευτικού και πολιτικού κέντρου στην ελληνική κοινωνία των υποδούλων. Αλλά δεν είναι τυχαίο και το γεγονός ότι οι νέοι, που είχαν ποτιστεί με τα νάματα της εκκλησιαστικής τους παιδείας, έστρεφαν τα βλέμματα προς το *ex occidente lux* και - λίγο πολύ - λοξοκοίταζαν προς τον πνευματικό φιλελευθερισμό.

Η φιλολογική έρευνα έχει στραφεί προ πολλού στην εξέταση των μεγάλων μορφών που αναπτύχθηκαν πνευματικά μέσα στο περιβάλλον κυκλοφορίας των ιδεών του Διαφωτισμού, είτε στην πρώιμη εκδήλωσή του είτε κατά τη διάρκεια της ακμής του. Ενδιαφέρθηκε επίσης και για την εξέταση των συνθηκών της βαθμιαίας υποχώρησής του και για τις δυνάμεις που αντιτάχθηκαν στη διάδοση των ιδεών του. Τα αποτελέσματα αυτών των ερευνών συνοψίζονται στα έργα των Κ. Θ. Δημαρά (1977), Άλκη Αγγέλου (1988), Φίλιππου Ηλιού (Ματθαίου - Πολέμη 2004: 5-33) και Πασχάλη Κιτρομηλίδη (1999) για το φαινόμενο του «Νεοελληνικού Διαφωτισμού». Για τον κόσμο των ιδεών του «Νεώτερου Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού», η διεισδυτική ικανότητα του διανοητή Παναγιώτη Κονδύλη (1988) παρέχει μια σφαιρική ιδέα για το ευρύτατο αυτό θέμα.

Ωστόσο, ορισμένα ζητήματα παραμένουν (Αγγέλου 1999: 361-368). Ένα μεγάλο ζήτημα, στο οποίο, κατά τη γνώμη μου, δεν έχει δοθεί ικανοποιητική εξήγηση, είναι το ερώτημα που έθετε η Άλκη Κυριακίδου - Νέστορος, όταν διερευνούσε «τη σχέση της ρομαντικής έννοιας του έθνους» με την ταυτόχρονη ανάπτυξη της «εθνικής συνείδησης» και της «ιστορικής συνείδησης» μέσα στο κλίμα του Ρομαντισμού, ενώ η «εμφάνιση της εθνικής συνείδησης» των Ελλήνων, «με σημείο αναφοράς τους Αρχαίους Έλληνες», διαμορφώθηκε ήδη μέσα στο Βυζάντιο (Κυριακίδου - Νέστορος 1978: 35-38).

«Και μετά την Άλωση», συνεχίζει η Άλκη Κυριακίδου - Νέστορος, «οπότε η εκπαίδευση - υποτυπώδης άλλωστε - πέρασε αποκλειστικά στα χέρια της Εκκλησίας, το όραμα των ενδόξων προγόνων ξεθώριασε αρκετά, τουλάχιστον στις τουρκοκρατούμενες χώρες. Η αναβίωσή του συμπίπτει με την εμ-

φάνιση της ιστορικής, αυτήν τη φορά, συνείδησης των νεωτέρων Ελλήνων και της έννοιας του ελληνικού έθνους που αναπτύσσεται στα πλαίσια της πνευματικής αναγέννησης του Ελληνισμού, στην καμπή του 18ου προς τον 19ο αιώνα. Την ίδια λοιπόν εποχή, όταν στη Δύση αρχίζει το κίνημα του Ρομαντισμού, στις ελληνικές χώρες μεσουρανεί ο Ελληνικός Διαφωτισμός». Και η Άλκη Κυριακίδου - Νέστορος απορεί: «Πώς είναι δυνατόν να συμβαίνει κάτι τέτοιο, αφού Διαφωτισμός και Ρομαντισμός είναι κινήματα αντίρροπα στην Ευρώπη;». Για να αποφανθεί: «Στην Ευρώπη, ναι· τι γίνεται όμως στην Ελλάδα;» (Κυριακίδου - Νέστορος 1978: 35-36). Θα μπορούσαμε να διευρύνουμε τον γεωγραφικό προσδιορισμό και να ξαναθέσουμε το ερώτημα: τι γίνεται στον Ορθόδοξο κόσμο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας σε συνάρτηση με τους όρους «διαφωτισμός» και «ρομαντισμός» κατά τον 18ο αιώνα που αποτελεί και τον πυρήνα του προβληματισμού μας; Με άλλα λόγια: ο Ελληνικός Διαφωτισμός ως πνευματικό κίνημα δεν θα πρέπει να διακριθεί στις δύο του φάσεις; Ασφαλώς, ναι. Η πρώτη φάση εκτείνεται χρονικά ως τα τέλη περίπου του γ' τετάρτου του 18ου αιώνα, εποχή που τα μηνύματά του δεν ενοχλούν και τόσο πολύ τη μετέπειτα γενικευμένη αντίδραση, και η δεύτερη φάση εκτείνεται χρονικά από το δ' τέταρτο του 18ου αιώνα έως την Ελληνική Επανάσταση, εποχή της σύγκρουσης των οπαδών του Διαφωτισμού και των αντιπάλων. Οι φανατικοί οπαδοί του Διαφωτισμού φαίνεται να οικειοποιούνται αδιακρίτως και το πνευματικό περιβάλλον που δημιουργήθηκε και κατά την α' φάση της συνολικής εξέλιξης του φαινομένου.

Θα πρέπει ίσως να προσπεράσουμε προσωρινά την ακτινοβολία των προσώπων που εξέφρασαν τη μια ή την άλλη παράταξη και να μην ασχοληθούμε με τους πρώτους οπαδούς ή τους φανατικούς ύστερους οπαδούς του Διαφωτισμού (Δημαράς 1977: 23-119). Να περάσουμε, δηλαδή, στην οριογραμμή ενός ορίζοντα που μας επιτρέπει να διακρίνουμε τη βαθιά τομή που δημιουργούσε η νέα πνευματική τάση «των Φώτων», τάση η οποία απομακρυνόταν από την αυστηρή προσήλωση στο σύστημα της συντήρησης και ανέπτυξε μια νεωτερική δύναμη. Και πρώτα πρώτα θα πρέπει να ξεχωρίσουμε τι σήμαιναν στον πνευματικό βίο της εποχής τα δύο αντίρροπα ρεύματα. Η καλύτερα τι ακριβώς αντιπροσώπευαν.

Εξακολουθούν ακόμη και σήμερα γενικά να πιστεύουν ότι η Εκκλησία που κρατούσε τον έλεγχο της εκπαίδευσης, του βασιικού πυλώνα του πνευματικού βίου, αντιπροσώπευε τον χώρο της συντήρησης, όπως συνέβαινε και στο Βυζάντιο (Δημητρακόπουλος 2007: 99 κ.ε.). Όμως η εκπαίδευση στο Βυζάντιο ήταν ένας θεσμός της πολιτείας, με έμφαση στη σπουδή της αρχαίας λογοτεχνίας, και μόνο για λόγους δογματικούς η Εκκλησία παρενέβαινε μοιράζοντας την ευθύνη με το Κράτος (Lemerle 1981: 89-91, 160-161

και 233, Κατσαρός 1988: 177-178). Ασφαλώς και στο Βυζάντιο ο χώρος της παιδείας και των σχολείων ήταν ένα κοινό πεδίο ανταγωνισμού των «έξωθεν μαθημάτων» και των «έσωθεν» (Κατσαρός 1988: 204 και σημ. 234). Και οι μεν έβλεπαν με δυσπιστία το ελεύθερο πνεύμα των φωτισμένων λογίων που εφάρμοζαν στη διδασκαλία τους νέες ιδέες (Browning 1975: 3-23), οι δε τους κατηγορούσαν ότι αλλοιώνουν το θεολογικό περιεχόμενο της φιλοσοφίας τους. Το παράδειγμα του ονομαστού «Υπάτου των Φιλοσόφων» Ιωάννου Ιταλού και της καταδίκης του είναι αρκετό να φωτίσει αυτού του είδους τις διαμάχες (Clucas 1981).

Ένα δεύτερο συνεκτικό στήριγμα της κοινωνίας που παρέπεμπε στο Βυζάντιο είναι η βάση της πολιτικής θεωρίας που διαμορφώνεται με την πίστη της ιστορικής συνείδησης, την οποία ο Κ. Θ. Δημαράς προσδιορίζει ως «υπερρφάνεια για τους προγόνους, για το Γένος». Εξ αυτού και ο πληθωρισμός της λέξης και των παραγώγων της στα κείμενα. Οι νέοι Έλληνες, γράφει ο Κ. Θ. Δημαράς, «πρέπει να φθάσουν τους αρχαίους προγόνους τους· ο τρόπος είναι εύκολος, ο κλασικισμός μάς τον διδάσκει: είναι η μίμηση... Η μίμηση θ' αρχίσει απ' έξω, για να προχωρεί ολοένα και προς την ουσία: η περιβολή, τα ονόματα, η γλώσσα» (Δημαράς 1987: 160-161). Αλλά η «θεωρία της μιμήσεως» στο Βυζάντιο ήταν κανόνας για κάθε στροφή προς την αρχαιότητα που ονομάζεται «βυζαντινή αναγέννηση» (Ζακυθινός 1978α: 130-228). Η κλασική μελέτη του Η. Hunger δηλώνει ότι η «μίμηση» των αρχαίων προτύπων για τους βυζαντινούς λογίους ήταν η πρώτη και μεγάλη τους προτεραιότητα (Hunger 1963: 17-38). Στους πολέμιους του Βυζαντίου, η ρομαντική στροφή προς το παρελθόν σημαίνει συντήρηση (Δημαράς 1975: 358). Για τους ίδιους τους Βυζαντινούς όμως σήμαινε τάση ανεξαρτητοποίησης από τη θρησκευτική επιτήρηση. Άρα ακριβώς το αντίθετο. Γι' αυτό και η στροφή στη μελέτη της ιστορίας και η εισαγωγή της στη εκπαίδευση αποτελούν έναν σημαντικό παράγοντα αναβίωσης του φαινομένου που παραπέμπει στο Βυζάντιο.

Ένας τρίτος παράγοντας που λειτουργεί στην ιδεολογία του 18ου αιώνα είναι αυτός που αποκαλείται αναχρονιστικά «Μεγάλη Ιδέα του Γένους». Ο Cyril Mango ανιχνεύει τις ρίζες της «Μεγάλης Ιδέας» στη μεσσιανική, χρησμολογική ιδεολογία της βυζαντινής κοινωνίας (Mango 1960: 59-93, Mango 1965: 29-43, Κυριακίδου - Νέστορος 1975: 231-232, Mango 1975), που προσπαθούσε να συνενώσει τα διεστώτα μέλη της συνοχής της, για να επιτευχθεί η ενότητα.

Πώς εμφανίζονται οι τρεις αυτές προϋποθέσεις (ιστορική συνείδηση στην εκπαίδευση, στροφή προς την αρχαιότητα, μεσσιανική ιδεολογία), που μπορούν να στηρίξουν την άποψη ότι στον 18ο αιώνα δεν εξαφανίζεται από

την πνευματική ζωή το Βυζάντιο;

Πρώτα - πρώτα επιβιώνει ο θεσμός της εκπαίδευσης κατά τα βυζαντινά πρότυπα (Δημητρακόπουλος 2007). Η λειτουργία της Ακαδημίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου και οι Σχολές των μεγάλων κέντρων της τουρκοκρατούμενης Ελλάδος (όπως η κοινοτική της Θεσσαλονίκης, της Καστοριάς, των Ιωαννίνων, της Πάτμου, της Σκοπέλου, των Αθηνών, της των εν Πελοποννήσω Τρικκάλων, της των Τρικκάλων της Σιάτιστας, της Μυτιλήνης, του Μυστρά, του Μεσολογγίου, του Τυρνάβου και του Νεοχωρίου της περιοχής Κωνσταντινουπόλεως) εφαρμόζουν το σύστημα διδασκαλίας (Βακαλόπουλος 1973: 306-345) με πίστη στις βυζαντινές παραδόσεις, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπάρχουν αντιπαλότητες μεταξύ των διδασκάλων, που κάποτε καταλήγουν σε έριδες, κυρίως για τις νεωτερικές απόψεις των σπουδαγμένων στη Δύση προσωπικοτήτων (Βακαλόπουλος 1973: 629-676, Γεδεών 1976: 1-21 και 23-47, Iorga 1985: 213-233, Στάθη 1999: 207-228).

Η ίδρυση των σχολείων και η φροντίδα για την εκπαίδευση με βάση των προγραμμάτων τα ελληνικά γράμματα παρατηρείται και προς τα βορειότερα μέρη των Βαλκανίων. Ο Δοσίθεος, ο γνωστός Πατριάρχης Ιεροσολύμων (Παπαδόπουλος 1907: 97-168, Παπαδόπουλος-Κεραμεύς 1915: 305-307, Αρχιμ. Κάλλιστος 1929α: 162-171 και 224-238, Αρχιμ. Κάλλιστος 1929β: 17-32, Αρχιμ. Κάλλιστος 1929γ: 83-97, Ντούρας 1977), που ως μαθητής του Θεόφιλου Κορυδαλλέα (Tsoukas 1967) είχε αποκτήσει μια στέρεη ελληνική μόρφωση, ήταν ο πρόδρομος της εκπαιδευτικής δραστηριότητας στη Μολδοβλαχία κατά τον προηγούμενο 17ο αιώνα· τα ενδιαφέροντά του και το συγγραφικό έργο του εκφράζουν έναν ένθερμο οπαδό του βυζαντινού πολιτισμού. Ο ανιψιός του Χρύσανθος Νοταράς (Στάθη 1999), ένα προικισμένο και φωτεινό πνεύμα που έδρασε στις τρεις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα, πήρε τη σκυτάλη από τον θείο του για να υποστηρίξει τη συνέχεια του βυζαντινού πολιτισμού μέσα σ' ένα περιβάλλον που η εκπαίδευση ακολουθούσε παράλληλα και τη γενικότερη τάση της στροφής προς τον αρχαίο πολιτισμό.

Στη Μολδοβλαχία, ο ηγεμόνας Νικόλαος Μαυροκορδάτος (Bouchard 1981: 120-129· Bouchard 1989) ευνόησε στις εκεί εγκατεστημένες κοινότητες την ανάπτυξη του ίδιου πνεύματος στην οργάνωση των σχολείων, που ενισχύονταν από τους εμπόρους μιας λαμπρής οικονομικής ευρωστίας, η οποία με τη σειρά της τραβούσε με κεντρομόλο δύναμη τους φιλοπρόόδους Έλληνες και ενίσχυε την εκεί παρουσία τους.

Στο Βουκουρέστι, η Ακαδημία (Camariano - Cioran 1974: 20-84, Στάθη 1999: 207-210) κάτω από την καθοδήγηση του μεγάλου διδασκάλου Σεβαστού Κυμνήτη (Γριτσόπουλος 1966: 250-260, Κόλλιας 1977-78: 280-306)

στρέφεται στη σπουδή του Αριστοτέλη και ο Χρύσανθος Νοταράς διαδραματίζει σπουδαίο ρόλο και στο πρόγραμμα της Σχολής (Στάθη 1999: 208-209). Στις αρχές του 18ου αιώνα, η Σχολή εφαρμόζει πρόγραμμα τριών κύκλων διδασκαλίας, όπου κυρίαρχη θέση έχουν οι Αρχαίοι, αλλά υπεισέρχεται στο πρόγραμμα και η ποίηση του Γρηγορίου Ναζιανζηνού και του Συνεσίου και τα Γνωμολόγια, όπου κυρίαρχη θέση κατέχουν ο Χρυσολωράς, ο Κάτων, ο Αίσωπος αλλά και ο Αγαπητός Διάκονος, ο Θεοφύλακτος ο Σιμοκάττης και η Γραμματική του Λασκάρεως (Iorga 1985: 225-226).

Στο Ιάσιο, παράλληλα με την ελληνική διδάσκεται και η σλαβική γλώσσα. Ο Χρύσανθος δωρίζει στη Σχολή βιβλία (Camariano - Cioran 1974: 84-121, Στάθη 1999: 210-213 και 231). Αλλά η γενναιοδωρία του να δωρίζει βιβλία σε Σχολές διαχέεται παντού. Ενισχύει οικονομικά τα «κοινά» σχολεία της Καστοριάς (Στάθη 1999: 215-222) και των Τρικάλων (Στάθη 1999: 222-224), με κανονισμούς που προνοούν για χριστιανική διδασκαλία, όπου τα προγράμματα προβλέπουν τη διδασκαλία των εκκλησιαστικών βιβλίων (Οκτώηχος, Ψαλτήριον, Ωρολόγιον, Ευχολόγιον· γι' αυτό και οι εκδόσεις των βιβλίων αυτών είναι πέραν των λειτουργικών αναγκών και για χρήση του μαθητικού κοινού), αλλά και τη Γραμματική του Χρυσολωρά, Κάτωνα και Φωκυλίδη (Iorga 1985: 225, Στάθη 1999: 208, 216). Η παρουσία του Μεθοδίου Ανθρακίτη (Γεδεών 1976: 99-101, Στάθη 1999: 219-222 και 228, Ψημμένος 2007) πλουτίζει το πρόγραμμα με τη λεγόμενη «κυκλοπαιδεία», όπου διδάσκονται η Γραμματική, η Ρητορική και η Λογική (Νικολοπούλου 1994: 191-194), μαθήματα βασικού προγράμματος ενός βυζαντινού σχολείου.

Η Σχολή της Αδριανούπολης επανεμφανίζεται τον 18ο αιώνα με διδάσκαλο τον Αθανάσιο Βουθροντέα (1715-1725) (Αραβαντινός 1960: 29, Στάθη 1999: 225-228). Αλλά και άλλοι επιφανείς διδάσκαλοι ανέδειξαν τη Σχολή και συνέβαλαν ως τη μετέπειτα εξέλιξή της και τη συνέχιση της λειτουργίας της ως Γυμνασίου Αδριανουπόλεως (Στάθη 1999: 228).

Σε όλη αυτήν την ευρύτατη εκπαιδευτική δραστηριότητα, που ακολουθεί τα πρότυπα των βυζαντινών σχολείων, διαπιστώνεται ότι το ενδιαφέρον για την πολιτιστική ιστορία του ελληνικού κόσμου αναβιώνει και πλάι σ' αυτό και η ιστορία του πολιτισμού του Βυζαντίου. Ο Χρύσανθος Νοταράς (1703-1730), ως κύριος μοχλός της λειτουργίας των Σχολείων, γνωρίζει καλά την αξία των βυζαντινών πηγών. Ξέρει την αξία των ελληνικών χειρογράφων και ζητά να του επιστραφούν δανεισμένα χειρόγραφα του Νικηφόρου Γρηγορά, του Λαόνικου Χαλκοκονδύλη, του Νικηφόρου Βρυεννίου (Iorga 1985: 207-208). Υπόσχεται επίσης στον Γάλλο βασιλιά να του προσφέρει ένα χειρόγραφο του Πατριάρχη Φωτίου (Στάθη 1999: 229 και σημ. 185). Ο ηγεμόνας Νικόλαος Μαυροκορδάτος ζητά από τον Χρύσανθο ένα βυζαντινό χειρόγραφο

για να τυπώσει το περίφημο Λεξικό του Κυρίλλου (Στάθη 1999: 230 και σημ. 191). Το χρειάζεται η βιβλιοθήκη της Σχολής του Ιασίου. Ο Σεβαστός Κυμηνίτης ζητά Υπομνήματα του Αλεξάνδρου Αφροδισιεύς στα Μεταφυσικά του Αριστοτέλη (Στάθη 1999: 233 και σημ. 207). Ο κόσμος του Βυζαντίου αναβιώνει στη συνήθεια διακίνησης των χειρογράφων (Constantinides 1982: 13-14, Karpozilos 1991: 255-256).

Το τρίτο σημείο, η ρομαντική ιδέα (Σβορώνος ²2004: 86) για την ανασύσταση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, αποτελεί κυρίαρχη πολιτική ιδεολογία των ηγεμόνων των Παραδουναβίων περιοχών (Iorga 1985: 132 κ.ε.). Η αναβίωση του Βυζαντίου ταίριαζε περισσότερο στην πολιτική ιδεολογία των ηγεμόνων αυτών που υποστήριζαν την ορθόδοξη πίστη και θεωρούσαν εαυτούς διαδόχους των Βυζαντινών ηγεμόνων (Iorga 1985: 159, 161, 178, 190, 203) μιας πολιτείας, όπου τη διαμελισμένη της ενότητα έφεραν αυτοί με τη δύναμη των όπλων κάποτε, με οράματα σταυροφοριών για την απελευθέρωση της Κωνσταντινούπολης (Iorga 1985: 158), διαμορφώνοντας έτσι μια άλλη, ετεροχρονισμένη, απaráλλαχτη «Μεγάλη Ιδέα» (Κρεμμυδάς 2010) μεσσιανικού τύπου, όπως την προσδιορίσαμε παραπάνω.

Οι Ρουμάνοι ηγεμόνες που η παρουσία τους ήταν αισθητή στην Κωνσταντινούπολη διαμόρφωναν σιγά σιγά την ιδέα των συνεχιστών του Βυζαντίου, ήδη από τον 16ο αιώνα και εξής, και κατάφεραν να αναγνωρίζονται από την Υψηλή Πύλη (Iorga 1985: 144κ.ε.), διατηρώντας ανοιχτή γραμμή με τον Ελληνισμό, τη Μεγάλη Εκκλησία και τα ελληνικά μοναστήρια, τα οποία είχαν ανάγκη τη συνδρομή τους, όταν η εγκατάλειψη και τα χρέη οδηγούσαν σε αδιέξοδα και «ζητείες» (Iorga 1985: 148-152, 163κ.ε.). Οι σχέσεις αυτές ανάμεσα στο Πατριαρχείο και τη Βλαχία δεν διακόπηκαν ακόμη και όταν οι Βλάχοι ηγεμόνες ονειρεύονταν την ανασύσταση του Βυζαντίου με σταυροφορικές εκστρατείες κατά των Οθωμανών για την προστασία των Χριστιανών (Iorga 1985: 161), που ήταν δυνατό να επιφέρουν δεινά στο Πατριαρχείο και τους Χριστιανούς ως αντίποινα.

Η Ορθόδοξη Εκκλησία, με σπουδαίους εκπροσώπους της στη Βλαχία, ανέπτυξε ένα δίκτυο επικοινωνίας και βορειότερα, στη ρωσική αδελφότητα του Λβωφ (Δημητρακόπουλος 2007), όπου διά μέσου της οργάνωσης των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων ενισχυόταν και διατηρούσε καλές σχέσεις με τους τοπικούς εκκλησιαστικούς ηγέτες, ασκώντας διακριτικά τον ρόλο του επιτηρητή, διατηρώντας τα βυζαντινότροπα ήθη στις τοπικές εκκλησίες και ενισχύοντας το πνεύμα συνεργασίας και συμπαράστασης των εκκλησιών αυτών προς το δοκιμαζόμενο Πατριαρχείο και τα ελληνικά μοναστήρια και ιδιαίτερα του Αγίου Όρους. Τη δύναμη όμως ακόμη και στο Πατριαρχείο ασκούσαν οι εύρωστοι εκβυζαντινισμένοι ηγεμόνες. Και η κατάσταση αυτή

θα διατηρηθεί ως τα μέσα του 18ου αιώνα (Iorga 1985: 199 και 232). Αυτές οι επιδείξεις εξουσίας θα ανατραπούν, όταν, κατά την εύστοχη παρατήρηση του ιστορικού Nicolae Iorga, θα παραχωρήσουν τη θέση τους στην εξουσία των διδασκάλων, των «φιλοσόφων» και των λογίων (Iorga 1985: 104). Το «Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο» (με την έννοια των δολοπλοκιών και των ερίδων), που φαίνεται ότι διεκδικούσαν οι ηγεμόνες της Βλαχίας, έσβηνε και αναβίωνε ένα Βυζάντιο της ιστορίας και της γνώσης μέσα από τα εκπαιδευτικά προγράμματα των Σχολείων και την περιέργεια του αναγνωστικού κοινού να γνωρίσει τον πολιτισμό του με άλλα μάτια.

Στα εκπαιδευτικά προγράμματα των Σχολείων, που παρείχαν ανώτερη μόρφωση και προσέφεραν σημαντική προσφορά στην Παιδεία του 18ου αιώνα, αναδύεται και το ενδιαφέρον για την Ιστορία (Γεδεών 1976: 187-189). Αυτό εντάσσεται στο νέο πρόγραμμα που προβλέπει τη διδασκαλία της μαζί με τα Μαθηματικά, τη Φυσική, τη Χημεία, την Αστρονομία και τη Γεωγραφία, την προεπιστημονική δηλαδή ενασχόληση των ελληνοπαίδων. Η συγκατάθεση της Εκκλησίας να στραφεί προς τις ελληνικές ρίζες, για να ξαναθυμηθούν οι σπουδαστές τους αρχαίους κλασικούς, γεγονός που χαρακτηρίζεται ως προδρομικό πνευματικό κλίμα το οποίο ενέπνευσε αργότερα τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό, εξυπηρετούσε και τη διδασκαλία της Βυζαντινής Ιστορίας. Η έλλειψη σχετικών εγχειριδίων για τη χρήση των σπουδαστών ανάγκαζε τους λογίους διδασκάλους να εκπονούν και να δημοσιεύουν έργα, που κάποτε υπερβαίνουν τους διδακτικούς στόχους και αποβλέπουν στην καλλιέργεια ενός ευρύτερου κοινού μορφωμένων. Τα συγγράμματα του Δωροθέου Μονεμβασίας ([Ψευδο]-Δωρόθεος Μονεμβασίας 1631, Ζακυθηνός 1978γ: 27-28), του Ματθαίου Κιγάλα (1637) και του Νεκταρίου Ιεροσολύμων (1677, Ζακυθηνός 1978γ: 30), που εμφανίστηκαν «εις ανάγνωσιν και χρήσιν κοινήν» από τις αρχές του 17ου αιώνα, ήταν σε πρώτη προτεραιότητα και κατά τον 18ο αιώνα. Ο Καϊσάριος Δαπόντες, μια ενδιαφέρουσα προσωπικότητα του 18ου αιώνα, εξυμνεί την Ιστορία με συσσώρευση συγκριτικών επιθέτων στον Πρόλογο της «διά στίχων και ποιημάτων» διδασκαλίας της Ιστορίας (Δαπόντες ΓΑΚ, χφ 193, Πασχάλης 1935, Ζακυθηνός 1978γ: 29), της οποίας η κατεύθυνση στρέφεται προς το Βυζάντιο.

Η παλαιότερη αναγέννηση των Βυζαντινών Σπουδών, όταν ο Ιερώνυμος Wolf καθιέρωνε τον όρο Βυζαντινός και οραματιζόταν την έκδοση των Βυζαντινών ιστορικών σ' ένα Corpus (Pfeiffer 1980: 163, 200-204), κι όταν οι Διαμαρτυρόμενοι στράφηκαν προς το Βυζάντιο για την ενίσχυση της Ανατολικής Εκκλησίας εναντίον του Πάπα (Καρμίρης 1937, Πρωτοπρεσβ. Γεώργιος, Μεταλληνός 2009: 255-267) και, αντιστρόφως, ο Λέων Αλλάτιος προσπαθούσε να βρει δρόμους επαφής με το Οικουμενικό Πατριαρχείο (Podskalsky 2005:

107), με άλλα λόγια όταν το πλήθος των ερευνητών στην Ευρώπη έβαζαν τα θεμέλια των βυζαντινών σπουδών και η ιστορία του Βυζαντίου κατείχε τα σκήπτρα, με κορωνίδα την έκδοση της περίφημης «Βυζαντίδος του Λούβρου» υπό την αιγίδα του βασιλιά Λουδοβίκου ΙΔ' και του υπουργού του Colber (Ostrogorsky 1978: 49-50), ο «Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός» είδε το Βυζάντιο ως «θλιβερή συνέχεια της ένδοξης ρωμαϊκής αυτοκρατορίας» (Χριστοφιλοπούλου 1975: 5). Οι φιλόσοφοι Montesquieu και Voltaire από τη μια και οι ιστορικοί Ch. Le Beau και Ed. Gibbon (Ostrogorsky 1978: 52) από την άλλη πρωτοστάτησαν στην καθιέρωση της αντίληψης που ασπάστηκαν αργότερα και οι κύριοι εκπρόσωποι του «Νεοελληνικού Διαφωτισμού».

Μολαταύτα, η παρουσία του Βυζαντίου μέσα σε μια εποχή που υπάρχουν έντονες τάσεις για την απαξίωσή του είναι ένα φαινόμενο που δεν εξηγείται από τη θεωρία και μόνο του Ρομαντισμού. Η ανατύπωση των ιστορικών της «Βυζαντίδος του Λούβρου» στη Βενετία (1729-1733) (Χριστοφιλοπούλου 1975: 6) τονίζει το ενδιαφέρον για το «Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο», στην πόλη που τα τυπογραφεία της εργάζονταν για την τροφοδοσία του μορφωμένου κοινού με έντυπα βιβλία που εξυπηρετούσαν το πνεύμα της στροφής προς τις αξίες του Βυζαντίου. Αυτή η στροφή εμφύσησε τον ενθουσιασμό και στους εκκλησιαστικούς λογίους, όπως ο Ευγένιος Βούλγαρης (Batalden 1982· Δημαράς 1993: 132-136), ο Μεθόδιος Ανθρακίτης (Χρήστου 1953· Αγγέλου 1988: 23-37), ο Νικηφόρος Θεοτόκης (Μουρούτη - Γκενάκου 1979), ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ (Αγγέλου 1870, Νούτσος 1982: 185-192, Κιτρομηλίδης 1985) και ο Βενιαμίν ο Λέσβιος (Μουτζούρης 1983), χωρίς τις ακρότητες των αντιπάλων τους, που οδήγησαν στην αναδίπλωσή τους στο πλαίσιο της παραδοσιακής συντηρητικής γραμμής του εκκλησιαστικού περιβάλλοντός τους.

Σπουδαία ήταν η ώθηση των ξέγνοιαστων προς τις επικρίσεις προσώπων, όπως ο μοναχός Καισάριος Δαπόντες, ο οποίος στα έργα του προσπάθησε να φέρει πιο κοντά στο ευρύ κοινό τη γνώση της Βυζαντινής ιστορίας που κρατούσε το Βυζάντιο στην επικαιρότητα και την αντοχή μέσα στη θύελλα των επιθέσεων από τους οπαδούς του Διαφωτισμού.

Σημαντική, επίσης, ήταν η ώθηση των μεταφράσεων [ο Ευγένιος Βούλγαρης π.χ. μεταφράζει Βολταίρο (Δημαράς 1977: 145-175)] που εγκαινίασαν τον καταιγισμό του κύκλου των μεταφράσεων που εκδηλώνονται στο μεταίχμιο του 18ου-19ου αιώνα και κατακλύζουν την πνευματική ζωή τα πρώτα χρόνια του 19ου αιώνα, καλύπτοντας το ευρύ φάσμα της ιστορίας των διαφόρων επιστημών. Σπουδαία όμως θέση για τη στροφή προς τη μελέτη μιας ολοκληρωμένης Βυζαντινής Ιστορίας που κάλυπτε τις σχετικές αναζητήσεις και τα ενδιαφέροντα που εκδηλώθηκαν σε ολόκληρο τον 18ο

αιώνα κατέχει η «Βυζαντίς» του Γιαννιώτη Ιωάννου Στάνου σε έξι μεγάλους τόμους, που εκδόθηκε στη Βενετία το 1767 (<Στάνος> 1767). «Μέγα και δι-εξοδικόν είναι το έργον» αποφαίνεται ο ιστορικός του Βυζαντίου Διονύσιος Ζακυθινός, «πρόκειται περί ερανιστικής εργασίας εκ της Βυζαντίδος του Λούβρου κατά την βενετική έκδοσιν (1729-1733). Οι δύο τελευταίοι τόμοι αναφέρονται εις την Μεταβυζαντινήν περίοδον μέχρι του 1703» (Ζακυθινός 1978γ: 48-49), γεγονός με το οποίο ο συντάκτης συνδέει την εποχή του, τον 18ο αιώνα, με το Βυζάντιο και τη θεωρεί ως συνέχειά του. Ο αείμνηστος Νίκος Σβορώνος που αφιέρωσε ειδική μελέτη στην προσωπογραφία του Ιωάννη Στάνου, ανιχνεύει προγόνους του Στάνου στις αρχές του 18ου αιώνα στη Βλαχία, όπου βρέθηκε και το χειρόγραφο της «Βίβλου Χρονικής» του Ιωάννη Στάνου στη Βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας αριθ. 4, που γράφτηκε δυο χρόνια πριν από την έκδοση του έργου (Σβορώνος 1939: 233-242).

Για το πολύτιμο, κατά την άποψή μας, από φιλολογική άποψη έργο της «Βυζαντίδος» θα μπορούσε κανείς να πει πολλά - ετοιμάζω ήδη σχετική μελέτη - αλλά ο χρόνος δεν επιτρέπει την περαιτέρω ανάπτυξη του ρόλου των μεταφράσεων Βυζαντινών συγγραφέων κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, ένα πρόγραμμα που εγκαινιάστηκε στο πλαίσιο των ερευνητικών προγραμμάτων του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών και γνώρισε στη συνέχεια την αφιλόξενη μέριμνά του, ενός επιστημονικού ιδρύματος που οφείλει να σέβεται την ιστορία του. Τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας φαίνεται να δικαιώνουν τις επιλογές των ανθρώπων που πίστεψαν στην καθαρότητα των προθέσεών τους, όπως αυτές του Ιωάννου Στάνου, που τόλμησε να προσφέρει τη γνώση της Ιστορίας μιας παρεξηγημένης αυτοκρατορίας· σ' αυτό που η νεότερη έρευνα για τις Βυζαντινές σπουδές αποκατέστησε από τα τέλη του 19ου αιώνα και εξής στην πραγματική του διάσταση. Γιατί στις μέρες μας δεν αποδέχεται κανείς τους χαρακτηρισμούς που αποδόθηκαν στο Βυζάντιο από τη σύγχυση που επέφεραν στην πνευματική ζωή του 18ου αιώνα οι δογματικές απόψεις των προσώπων και των κινημάτων, πνευματικά κινήματα που αγνοούσαν την ιστορική διάσταση του βυζαντινού κράτους και της βυζαντινής κοινωνίας που έκρυβαν μέσα τους δυνάμεις συντηρητικές και δυνάμεις νεωτερικές, όπως αυτές μεταφέρονται και στις λεγόμενες «παρουσίες», «αναλαμπές» ή «επιβιώσεις» του Βυζαντίου. Ένα τέτοιο μοντέλο αποτελεί η πνευματική ζωή της ορθόδοξης κοινωνίας του 18ου αιώνα.

Είχε ολοκληρωθεί η παρούσα μελέτη, όταν κυκλοφόρησε το βιβλίο του Βασιλείου Κύρκου (2015), το οποίο διασταυρώνεται με το θέμα μου. Δυστυχώς, δεν πρόλαβα να μελετήσω και να χρησιμοποιήσω τις ενδιαφέρουσες και χρήσιμες απόψεις του. Η τροποποίηση του τίτλου «επιβίωση» αντί

«αναβίωση» της ανακοίνωσής μου στο συνέδριο ήταν επιβεβλημένη, για να μη θεωρείται ότι οι απόψεις που εκφράστηκαν είχαν ως στόχο να γκρεμίσουν το οικοδόμημα της β' φάσης του Ελληνικού Διαφωτισμού. Απλώς αποβλέπουν στη γεφύρωση των ιδεών που είναι διάχυτες στον 18ο αιώνα, μέχρι την εποχή που κυριάρχησε απόλυτα η αρνητική στάση των οπαδών του Διαφωτισμού στην όψιμη νεοελληνική φάση του και την επανεμφάνιση της εκδήλωσης του ενδιαφέροντος για το Βυζάντιο από τα μέσα του 19ου αιώνα ως τη σημερινή κορύφωσή του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγγέλου, Άλκης, Η δίκη του Μεθοδίου Ανθρακίτη (όπως την αφηγείται ο ίδιος), στο *Αφιέρωμα εις την Ήπειρον εις μνήμην Χρίστου Σούλη*, Αθήνα 1965, σ. 168-182 [= Αγγέλου, Άλκης, *Των Φώτων. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού* (επιμ. Άλκης Αγγέλου και Φίλιππος Ηλιού), Νεοελληνικά Μελετήματα - Νέα Σειρά 9, Αθήνα 1988, σ. 23-37].
- Αγγέλου, Άλκης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Απολογία*, Βιέννη 1870 (= Αθήνα 1976).
- Αγγέλου, Άλκης, *Των Φώτων. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού* (επιμ. Αγγέλου, Άλκης και Ηλιού, Φίλιππος), Νεοελληνικά Μελετήματα - Νέα Σειρά 9, Αθήνα 1988.
- Αγγέλου, Άλκης, Μια αβίαστη και ακαλλώπιστη συλλογιστική ερμηνεία του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, στο *Των Φώτων Β'. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 1999, σ. 361-368.
- Αποστολόπουλος, Δημήτρης Γ., *Για τους Φαναριώτες. Δοκιμές ερμηνείας και Μικρά αναλυτικά*, Αθήνα 2003.
- Αραβαντινός, Παναγιώτης, *Βιογραφική συλλογή λογίων της Τουρκοκρατίας*, Ιωάννινα 1960.
- Αργυροπούλου, Ρωξάνη, *Ο Βενιαμίν Λέσβιος και η Ευρωπαϊκή Σκέψη του 18ου αιώνα*, Αθήνα 1983.
- Αρχιμ. Κάλλιστος, Ο Πατριάρχης Δοσίθεος και οι αγώνες αυτού προς ανάκτησιν των Αγίων Τόπων υπό των Λατίνων, *Νέα Σιών* 24 (1929α), 162-171 και 224-238.
- Αρχιμ. Κάλλιστος, Ο Πατριάρχης Δοσίθεος (1669-1707) και η υπ' αυτού κατάληψις των ιερών προσκυνημάτων, *Νέα Σιών* 24 (1929β), 17-32.
- Αρχιμ. Κάλλιστος, Ο Πατριάρχης Δοσίθεος και οι αγώνες αυτού προς απελευθέρωσιν των Αγίων Τόπων από των Λατίνων, *Νέα Σιών* 24 (1929γ), 83-97.
- Βακαλόπουλος, Απόστολος Ε., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τόμ. Δ'. Τουρκοκρατία 1669-1812. Η οικονομική άνοδος και ο φωτισμός του Γένους*,

Θεσσαλονίκη 1973.

Γεδεών, Μανουήλ Τ., *Η πνευματική κίνησης του Γένους κατά τον ιθ' και ιθ' αιώνα* (επιμ. Άλκης Αγγέλου και Φίλιππος Ηλιού), *Νεοελληνικά Μελετήματα* 1, Αθήνα 1976.

Γιαννακόπουλος, Κωνσταντίνος, *Έλληνες λόγιοι εις την Βενετίαν: μελέται επί της διαδόσεως των ελληνικών γραμμάτων από του Βυζαντίου εις την δυτικήν Ευρώπην* (μετάφρ. Χ. Γ. Πατρινέλης), Αθήναι 1965.

Γριτσόπουλος, Τάσος Α., *Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή*, τόμ. Α', Αθήναι 1966.

Δαπόντες, Καισάριος, *Γεωγραφική Ιστορία*, Γενικά Αρχεία του Κράτους, χφ. αριθ. 193.

Δημαράς, Κωνσταντίνος Θ., *Οι Χρησμοί στη νέα μας ιστορία*, *Εκλογή* 3/2 (1947), 196-203.

Δημαράς, Κωνσταντίνος Θ., *Οι φορείς του Διαφωτισμού και οι κύριοι αντίπαλοί του*, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΑ', Αθήνα 1975, σ. 328-359.

Δημαράς, Κωνσταντίνος Θ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός* (επιμ. Άλκης Αγγέλου και Φίλιππος Ηλιού), *Νεοελληνικά Μελετήματα* 2, Αθήνα 1977.

Δημαράς, Κωνσταντίνος Θ., *Ο Βολταίρος στην Ελλάδα*, στο Έλκης Αγγέλου και Φίλιππος Ηλιού (επιμ.), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, *Νεοελληνικά Μελετήματα* 2, Αθήνα 1977, σ. 145-175.

Δημαράς, Κωνσταντίνος Θ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, Αθήνα 1993.

Δημητρακόπουλος, Φώτιος Αρ., *Αρσένιος Ελασσόνος (1550-1626). Βίος - Έργο - Απομνημονεύματα*. Συμβολή στη μελέτη των μεταβυζαντινών λογίων της Ανατολής, Αθήναι 2007.

Ζακυθινός, Διονύσιος Α., *Αναγέννησις και Αναγεννήσεις. Ελληνικάι ανακεφαλαιώσεις*, στο *Μεταβυζαντινά και Νέα Ελληνικά*, Αθήναι 1978α, σ. 130-228.

Ζακυθινός, Διονύσιος Α., *Η Μεγάλη καμπή, μέρος τρίτον. Η Κωνσταντινούπολις του γένους. Τα μετά την άλωσιν*, στο *Μεταβυζαντινά και Νέα Ελληνικά*, Αθήναι 1978β, σ. 111-129.

Ζακυθινός, Διονύσιος Α., *Μεταβυζαντινή και νεωτέρα Ελληνική Ιστοριογραφία*, στο *Μεταβυζαντινά και Νέα Ελληνικά*, Αθήναι 1978γ, σ. 23-66.

Ζιώγας, Παναγιώτης Χ., *Προβλήματα παιδείας του Ελληνισμού κατά τον πρώτο αιώνα της Τουρκοκρατίας. Η βυζαντινή παράδοση, το καθεστώς της δουλείας και οι ιδεολογικοί στόχοι των Ελλήνων ως ρυθμιστές της μορφής και του περιεχομένου της παιδείας*, Θεσσαλονίκη 1982.

Καραθανάσης, Αθανάσιος Ε., *Οι Έλληνες λόγιοι στη Βλαχία (1670-1714). Συμβολή στη μελέτη της ελληνικής πνευματικής κίνησης στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες κατά την προφαναρωνική περίοδο*, Θεσσαλονίκη 1982.

- Καριώτογλου, Αλέξανδρος Σ., *Η περί Ισλάμ και της πτώσεως αυτού «Ελληνική Χρησμολογική Γραμματεία»* από των αρχών του 16ου μέχρι και του τέλους του 18ου αι., Αθήνα 1982.
- Καρμίρης, Ιωάννης Ν., *Ορθοδοξία και Προτεσταντισμός Ι*, Αθήνα 1937.
- Κατσαρός, Βασίλης, *Ιωάννης Κασταμονίτης. Συμβολή στη μελέτη του βίου, του έργου και της εποχής του*, Θεσσαλονίκη 1988.
- Κιγάλας, Ματθαίος, *Νέα σύννοψις διαφόρων ιστοριών*, Βενετία 1637.
- Κιτρομηλίδης, Πασχάλης Μ., *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 1985.
- Κιτρομηλίδης, Πασχάλης Μ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες* (μετάφρ. Στέλλα Νικολούδη), Αθήνα 2019.
- Κόλλια, Ιωάννα, *Ο Σεβαστός Κυμινίτης και η ίδρυση του Φροντιστηρίου της Τραπεζούντας*, *Ελληνικά* 30 (1977-78), 280-306.
- Κονδύλης, Παναγιώτης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα 1988.
- Κρεμμυδάς, Βασίλης Ν., *Η Μεγάλη Ιδέα. Μεταμορφώσεις ενός εθνικού ιδεολογήματος*, Αθήνα 2010.
- Κυριακίδου - Νέστορος, Άλκη, *Λαογραφικά Μελετήματα*, Αθήνα 1975.
- Κυριακίδου - Νέστορος, *Η θεωρία της Ελληνικής Λαογραφίας. Κριτική Ανάλυση*, Αθήνα <1978>.
- Κυριακού, Κατερίνα, *Οι ιστορημένοι χρησμοί του Λέοντος ΣΤ' του Σοφού. Χειρόγραφη παράδοση και εκδόσεις κατά τους ιε'-ιθ' αιώνες*, Αθήνα 1995.
- Κύρκος, Βασίλειος Α., *Από την αντίπερα όχθη του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Οι αγνοημένοι υπέρμαχοι της παιδείας του γένους*, Αθήνα 2015.
- Ματθαίου, Άννα και Πολέμη, Πόπη, Φίλιππος Ηλιού (1931-2004): βιογραφικό σημείωμα και εργογραφία, *Αρχαιοτάξιο* 6 (2004), 5-33.
- Μουρούτη - Γκενάκου, Ζωή, *Ο Νικηφόρος Θεοτόκης (1731-1800) και η συμβολή αυτού εις την παιδείαν του γένους*, Αθήνα 1979.
- Μουτζούρης, Ιωάννης, *Βενιαμίν ο Λέσβιος*, Αθήνα 1982.
- Νεκτάριος Ιεροσολύμων, *Επιτομή της Ιεροκοσμικής Ιστορίας*, Βενετία 1677 (φωτ. ανατ. με εισαγωγή Μ. Ι. Μανούσακα, Αθήνα 1980).
- Νικολοπούλου, Αγγελική, *Τα μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1994.
- Νούτσος, Παναγιώτης Χρ., *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Ορισμός και διαίρεση της μεταφυσικής*, *Δωδώνη* 11 (1982), 185-192.
- Ντούρας, Ιωάννης, *Ο Δοσίθεος Ιεροσολύμων και η προσφορά αυτού εις τας ρουμανικάς χώρας και την Εκκλησίαν αυτών*, Αθήνα 1977.
- Παΐζη - Αποστολοπούλου, Μάχη, *Έλληνες λόγιοι του 18ου αιώνα αφανείς*,

- άσημοι και διάσημοι σε διασταυρούμενες τροχιές, Αθήνα 2007.
- Πάλλας, Δημήτριος Ι., Αποφόρητα. Πρώιμος χριστιανικός και μεσαιωνικός κόσμος (επιμ. Ευγ., Χαλκιά και Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος), Αθήνα 2007.
- Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, Αθανάσιος, *Ανάλεκτα Ιεροσολυμιτικής Σταχυολογίας*, τόμ. Δ', Πετρούπολις 1915, σ. 305-307.
- Παπαδόπουλος, Χρυσόστομος, Δοσίθεος Πατριάρχης Ιεροσολύμων 1641-1707, *Νέα Σιών* 5 (1907), 97-168.
- Πασχάλης, Δημήτριος Π., Καισάριος Δαπόντες (1714-1784), *Θεολογία* 13 (1935), 224-250.
- Πλουμίδης, Γεώργιος Σ., Οι Έλληνες σπουδαστές του Πανεπιστημίου της Πάδοβας. Προσθήκες, *Δωδώνη* 12 (1983), 263-281.
- Πολίτης, Λίνος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1989.
- Πρωτοπρεσβύτερος Γεώργιος Μεταλληνός, Θεολογικά και εκκλησιολογικά της εποχής των Ζυγομαλάδων και η συμμετοχή τους σε αυτά, στο Σ. Περνιτίδης και Γ. Στείρης (επιμ.), *Ιωάννης και Θεοδόσιος Ζυγομαλάς*, Αθήνα 2009, σ. 255-267.
- Σβορώνος, Νίκος Γ., Ιωάννης Στάνος, *Αθηνά* 49 (1939), 233-242.
- Σβορώνος, Νίκος Γ., *Το ελληνικό έθνος. Γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα 2004.
- Στάθη, Πηνελόπη, *Χρύσανθος Νοταράς, Πατριάρχης Ιεροσολύμων, Πρόδρομος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 1999.
- Σταματόπουλος, Δημήτριος Α., *Το Βυζάντιο μετά το έθνος. Το πρόβλημα της συνέχειας στις βαλκανικές ιστοριογραφίες*, Αθήνα 2009.
- Στάνος, Ιωάννης, *Βίβλος χρονική περιέχουσα την ιστορίαν της Βυζαντίδος, μεταφρασθείσα εκ του ελληνικού εις το κοινόν ημέτερον ιδίωμα, παρά Ιωάννου Στάνου, του εξ Ιωαννίνων. Νυν δε πρώτον τύποις εκδοθείσα και επιμελώς διορθωθείσα παρά του εν ιερέυσι κυ κυ Αγαπίου Λοβέρδου, αψξζ'*, Βενετία 1767.
- Στεργέλλης, Αριστείδης Π., *Τα δημοσιεύματα των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Πάδοβας τον 17ο και 18ο αιώνα*, Αθήνα 1970.
- Τιπάλδος, Γεώργιος Ε., Οι εν τω Πανεπιστημίω του Παταβίου Έλληνες σπουδασταί, *Επιστημονική Επετηρίς Βυζαντινών Σπουδών* 6 (1929), 369-374.
- Τσιρπανλής, Ζαχαρίας Ν., *Το Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης και οι μαθητές του (1576-1700). Συμβολή στη μελέτη της μορφωτικής πολιτικής του Βατικανού*, Θεσσαλονίκη 1980.
- Χασιώτης, Ιωάννης Κ., Οι Έλληνες και οι πόλεμοι μεταξύ Οθωμανικής αυτοκρατορίας και Ευρωπαϊκών Κρατών (1669-1792), στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΑ'. Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1669-1821). Τουρκοκρατία - Λατινοκρατία, Αθήνα 1975, σ. 8-51.

- Χατζηδάκης, Μανόλης, Η μεταβυζαντινή τέχνη (1453-1700) και η ακτινοβολία της, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΑ', Αθήνα 1975α, σ. 410-437.
- Χατζηδάκης, Μανόλης, Πνευματικός βίος και πολιτισμός 1669-1821. Η τέχνη: Ζωγραφική, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΑ', *Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1669-1821)*. Τουρκοκρατία - Λατινοκρατία, Αθήνα 1975β, σ. 241-246.
- Χατζηδάκης, Μανόλης, Μεταβυζαντινή τέχνη (1430-1830), στο *Μακεδονία. 4000 χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Αθήνα 1982, σ. 410-425.
- Χρήστου, Παναγιώτης, *Μεθόδιος Ανθρακίτης. Βίος - Δράσεις - Ανέκδοτα έργα*, Ιωάννινα 1953.
- Χριστοφιλοπούλου, Αικατερίνη, *Βυζαντινή Ιστορία*, τόμ. Α', 324-610, Αθήνα 1975.
- [Ψευδο]-Δωρόθεος Μονεμβασίας, *Βιβλίον Ιστορικών* (επιμ. Απόστολος Τζιγαράς), Βενετία 1631.
- Ψημμένος, Νίκος Κ., *Για τον Μεθόδιο Ανθρακίτη Μελετήματα*, Ιωάννινα 2007.
- Batalden, Stephen K., *Catherine II's Greek Prelate Eugenios Voulgaris in Russia, 1771-1806*, New York 1982.
- Bouchard, Jacques, Nicolas Mavrocordatos et l' époque des tulipes, *Ο Ερανιστής* 17 (1981), 120-129.
- Bouchard, Jacques, Nicolas Maurocordato, *Les loisirs de Philothée*, Athènes - Montreal 1989.
- Browning, Robert, Enlightenment and Repression in Byzantium in the Eleventh and Twelfth Centuries, *Past and Present* 69 (1975), 3-23 (= Variorum Reprints, London 1977, XV).
- Camariano - Cioran, Ariadna, *Les Academies princieres de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Thessaloniki 1974.
- Clucas, Lowell, The Trial of John Italos and the Crisis of Intellectual Values στο *Byzantium in the Eleventh Century*, München 1981.
- Constantinides, Costas N., The Scholars and their Books in the Late Thirteenth Century, *JöB* 32/4 (1982), 13-14.
- Garidis, Miltiadis M., *La Peinture murale dans le monde orthodoxe après la chute de Byzance (1450-1600) et dans les pays sous domination étrangère*, Αθήνα 1989.
- Hatzopoulos, Marios, *Ancient Prophecies, Modern Predictions: Myths and Symbols of Greek Nationalism* (Phd.), London 2005.
- Hatzopoulos, Marios, Oracular Prophecy and the Politics of Toppling Ottoman Rule in South-East Europe, *The Historical Review / La Revue Historique* VIII (2011), 95-116.
- Hunger, Herbert, On the Imitation (ΜΙΜΗΣΙΣ) of Antiquity in Byzantine Litera-

- ture, *Dumbarton Oaks Papers* 17 (1963), 17-38 (= Hunger, Herbert, *Byzantinische Grundlagenforschung*, Variorum Reprints, London 1973, XV).
- Iorga, Nicolae, *Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο* (πρόλογος Ν. Σβορώνος, μετάφρ. Γ. Καρας), Αθήνα 1985.
- Karpozilos, Apostolos, Books and Bookmen in the 14th c. The Epistolographical Evidence, *JöB* 41 (1991), 255-256.
- Lemerle, Paul, *Ο πρώτος βυζαντινός Ουμανισμός. Σημειώσεις και παρατηρήσεις για την εκπαίδευση και την παιδεία στο Βυζάντιο από τις αρχές ως τον 10ο αιώνα* (μετάφρ. Μαρία Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου), Αθήνα 1981.
- Magdalino, Paul, Το τέλος του Χρόνου στο Βυζάντιο, *Αρχαιολογία και Τέχνες*, Απρίλιος - Ιούνιος 2000, 23-31.
- Mango, Cyril, The Legend of Leo the Wise, *ZRVI* 6 (1960), 59-93 (= Byzantium and its Image. History and Culture of the Byzantine Empire and its Heritage, Variorum Reprints, 1984, XVI).
- Mango, Cyril, Byzantinism and Romantic Hellenism, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 28 (1965), 29-43.
- Mango, Cyril, Byzantine Literature as a Distorting Mirror, Οξφόρδη 1975 (= Mango, Cyril, *Byzantium and its Image. History and Culture of the Byzantine Empire and its Heritage*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1984, II).
- Ostrogorsky, Georg, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους* (μετάφρ. Ι. Παναγόπουλος), τόμ. Α', Αθήνα 1978.
- Pfeiffer, Rudolf, *Ιστορία της κλασσικής φιλολογίας από το 1300 μέχρι το 1850* (προλεγόμενα Χαράλαμπος Σ. Φλωράτος), Αθήνα 1980.
- Podskalsky, Gerhard, *Η Ελληνική Θεολογία επί Τουρκοκρατίας 1453-1821. Η ορθοδοξία στη σφαίρα επιρροής των δυτικών δογμάτων μετά τη Μεταρρύθμιση* (μετάφρ. Πρωτοπρεσβύτερος Γ. Δ. Μεταλληνός), Αθήνα 2005.
- Runciman, Steven, *The Great Church in Captivity*, Cambridge 1968 [= Παπαρόδου, Ν. Κ. (μετάφρ.), *Η Μεγάλη Εκκλησία εν αιχμαλωσία*, τόμ. Α'-Β', Αθήνα 1979].
- Tsourkas, Cleobule, *Gli scolari Greci di Padova nel rinnovamento culturale dell' Oriente Ortodosso*, Padova (χ.χ.).
- Tsourkas, Cleobule, *Les débuts de l' enseignement philosophique et de la libre pensée dans les balkans. La vie et l' oeuvre de Théophile Corydalée*, Thessalonique 1967.
- Zervos, Sokratis C., À la recherche des origines du Phanariotisme: Panayote Nikoussios, le premier grand drogman grec de la Sublime-Porte, *Επετηρίς του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου* 19 (1992), 307-325.